

A 375 éves tordaszentlászlói iskola II.

Az 1867-es kiegyezés eredménye volt az 1868. évi népoktatási törvény elfogadása, melynek alapján országsszerte megindulhatott az állami népiskolák szervezése. A hajdani Aranyosszék, valamint Torda, Alsó-Fehér és Kolozs megye kapcsolt részéből az 1876. évi XXXIII. törvénycikk alapján létrehozott Torda-Aranyos megye 142 faluja és 137 856 lakosa Torda és Felvinc rendezett tanácsú városokon kívül 11 járásra oszlott. Ebből a szentlászlói járás Torda székhellyel 21 falut és 12 339 lakost foglalt magában. A meglévő itteni iskolák Moldován Gergely, a megye első állami tanfelügyelője feljegyzései szerint Máramaros vármegyével egyetemben az ország „legsötétebb Afrikájá”-t képviselték.

A II. József császár iskolapolitikája eredményeként létrehozott (állami) „közös iskolák” sem elegendő épülettel, sem megfelelően felszerelt tantermekkel, sem kellő számú képezett tanítóval nem rendelkeztek. Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk alkalmazását is csak akkor lehetett megkezdeni, amikor a tanítóképzők az első „rajokat” elkezdték kibocsátani, vagy amikor a falusi lakosság kezdte felismerni az iskolázottság előnyeit. Borbély József, a szentlászlói állami iskola első tanítója így emlékezik az akkori tanügyi állapotokra: „A faluk nagy részében a legjobb esetben kántorok, máshelyt írni és olvasni tudó egyének voltak a tanügy munkásai, a népmiveltés terjesztői. A tanítás akkor kezdődött, amikor a marha a legelőről az istállóba került, és akkor végződött, amikor a libákat ki lehetett hajtani a patakra.” A nehézségeket az is fokozta, hogy az iskoláknak sem pontosan körülírt programjuk, sem tanítói vezérkönyveik, de még tankönyvek sem voltak.

Ilyen körülmények között fogott iskolaszervezői és tanfelügyelői munkájához 1876 szeptemberében a már említett tanfelügyelő, Moldován Gergely. Tízévi tevékenysége (1876—1886) alatt több mint negyven községi, majd állami népiskola alakult a megyében. Az ő biztatására kéri Tordatúr, Felvinc, Ujtorda, Marosludas, Bágyon, Kövend, Aranyosegerbegy és Szentlászló a községi iskola felállítását, majd utánuk Alsójár, Mezőbodon, Marosbogát. Még jóformán be sem fejeződött a községi iskolák szervezése, máris kéri államivá változtatásukat: 1881-ben Tordaszentlászló, Bágyon, Aranyosegerbegy, később más falvak iskolái is államivá alakulnak.

Moldován Gergely a harcban mindenütt elől jár. Ahol levele, utasítása nem segít, személyesen jelenik meg, s ahol csüggedést vagy nemtörődömséget tapasztal, ott buzdít, békít, vizsgál, kér, ad, pedig még segédje sincs, egyedül végez mindent. Buzgósa olyannyira magával ragadja az újonnan kikerült fiatal tanítókat, hogy rövid időn belül korlátozni kényszerül a szervezési igényeket; az állami iskolák felállítására fordítandó pénzalap szűkössége miatt nem volt lehetőség hálózatuk sűrűbb kiépítésére. Ezért Moldován Gergely csak a nagyobb, gazdaságilag fejlettebb, a városokhoz közelebb fekvő falvakon hozott létre községi, majd állami iskolákat. Ezeket úgy igyekezett elhelyezni, hogy a környező havasi vagy havasalji falvak és települések gyermekei számára is megközelíthetőek legyenek.

Tordaszentlászlón 1877 nyarán indult meg a küzdelem, hogy a református egyházi iskola községivé váljon. Ebben a vezérszerepet Weres Dénes járási szolgabíró és Moldován Gergely vitte. Az 1877-ben községivé alakult iskolát négy évre rá a minisztérium államosította anélkül, hogy megfelelő épületeket és felszerelt biztosított volna számára. Ezért az állami iskola 1888-ig a Csákiaktól és Csutoráéktól bérelt falusi házakban folytatta az oktatást, majd 1888-ban a gróf Mikes Miklósné birtokában levő s a falu központjában épült Fogadó-házat vette bérbe; később a falu meg is vásárolta saját erejéből. 1890 nyarán az épületet Debreczeni Balázs kolozsvári főmérnök tervei szerint iskolává alakították át, s ma is ebben a szűk, ma már korszerűtlen épületben tanítunk. A tantermeken kívül akkor melléképületek is épültek, felújították a bútorzatot és tanfelszerelést. Az edvert parokisították, az iskola kertjében és a közeli Kiserdőn tangazdaságot is létesítettek: így lett a szentlászlói iskola az akkori mérce szerint Torda-Aranyos megye legkor- szerűbb népiskolájává: hat elemi és két gazdasági ismétlőiskolai osztállyal működött.

Hogy mennyire igényelték már akkor is a korszerű iskolát, hadd mondja el Borbély József: „... dacára annak hogy a régi tandíjfizetési rendszer megszűnt, és a törvényes díjak vétettek, hogy kényszer sem alkalmaztatott az előjáróság részéről, mégis olyan tömegesen jelentkeztek a növendékek helyből és vidékről, hogy új padokról kellett gondoskodni, s így is helyből 45 tankötele, s vidékről igen sok, nem magyar anyanyelvű növendék kimaradt.“ Hogy az óralátogatás rendszeresebb volt, bizonyítja a tény, hogy az iskola 1891-ben már négy tanítói állásra volt jogosult, s így szükségessé vált a negyedik tanterem felépítése, mert a magyarfenesi gyermekeken kívül — iskolánk felvételi naplói bizonyítják — Tordaszentlászlóra jártak Hesdátáról, Kisfenesről, Rákosról, a két Létáról, a két Füléről, Sűtmegről, Csűrűlyéről, Szilvásról, Szelicséről, Hagymásról, Magyaróságról, a Járávizéből, valamint a távolabbi Hideg- és Melegsza mosról a tehetősebb román és magyar gyermekek. De akad tordai, kolozsvári és háromszéki születésű gyermek is a felvételi naplókban, akik gazdatiszt, postamester, erdész stb. rokonaiknál laknak. A többi vidéki gyermek az itteni iskolás gyermekek szüleinél kapott szállást és kosztot, például a Kőmives, Laci, Pap, Boldizsár, Gebe, Sánta családoknál. A szentlászlói iskola tehát a környező vidék értelmiségének kialakítása mellett hozzájárult a magyar—román közeledés ügyéhez is.

Moldován Gergely indítványára kezdik meg a Vármegyei Tanítótestület megszervezését. Megalakítására 1877. szeptember 16-án került sor Tordán. A fokozatosan bővülő testület a tanítás módszertani kérdésein kívül a megyei tanítók bizonyos problémáinak megoldását is magára vállalta. Közösségi életét az évi közgyűléseken, valamint a járási tanítói körökben fejtette ki. A testület székhelye Torda volt, míg a tanítói körök központja Torda, Felvinc, Marosludas és Torockó. Az iskolák tanítói, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül, valamint a közművelődésben érdekelt orvosok, lelkészek, jegyzők, gyógyszerészek és más értelmiségiek a falujukhoz legközelebb eső körhöz tartoztak. A nem tanítással foglalkozókat mint pártoló tagokat fogadták be, akik anyagilag is kötelesek voltak támogatni az egyleti nevelés és továbbképzés munkáját. Az 1878. május 25-én alakult torockói tanítói kör az alsójárai és a topánfalvi járásra terjedt ki, s tagjai Alsójára, Alsószacsva, Aranyosrákos, Csegez, Magyarléta, Offenbánya, Topánfalva, 1897-től Tordaszentlászló, Torockószentgyörgy és Várfalva tanszemélyzetéből, illetve értelmiségijeiből kerültek ki.

A tanítói körök évente 2-3 összefüggő tervet tartottak, melynek napirendjén tanítási tervek, gyakorlati tanítások, nevelési témák, vitatételek, a pályatársak munkájának értékelése szerepelt. Íme néhány a vitatételekből, emlékbeszédekből: A tanítók hivatásáról, Igazgatói állás és tanítói tekintély, A tanítói szakképesítés kérdése, Módszer és módszertan, Nevelés az iskolában, A szülők nevelési rendszere és a mai gyermek, Magyar nyelvtan a népiskolában, Mit hoz a hatéves gyermek az iskolába? Az iskola mint a gyermek szépvilágának fejlesztője, A néptanító teendője a gyümölcsfatanyésztés érdekében, A gyermek rendre és munkásságra szoktatásának főbb eszközei a népiskolában, A népiszkolai könyvtárak szervezése, Tanszerkészítés, Torda-Aranyos vármegye földrajzának ügye, Az ifjúsági egyesületek hivatása és teendői, különös tekintettel Torda-Aranyos vármegye népeleti viszonyaira, Az egymás iránti szeretet vagy kötelesség népünk egészségének előbbvitele érdekében, Emlékezés Mátyásné Szabó Ilona felvinci állami tanítónőre, Borbély József tordaszentlászlói igazgató 25 éves munkássága stb.

Jellemző az is, ahogy a testület egyemberként Benedek Elek író mellé áll, s felháborodással utasítja vissza az ellene koholt vádakokat. Az ország tanítóihoz intézett felhívásában 1900. február havában így fogalmaz: „Benedek Elek magatartása megérdemli, hogy figyelmünket felé irányítsuk s vele mint ügyünknek érdemes apostolával foglalkozzunk [...] eszét, egész lelkét adja, áldozza érettségünk, ha ez úton is a hazai tanítóóság javára lehet. Avagy nem a mi közös ügyünk előmozdítására alapította-e Földes G-al a »Nemzeti Iskolát«, az egyetlen tanügyi politikai hetilapot? Nem a tanügyi és munkásai érdekében tartja-e fenn minden jövedelem nélkül?”

A Vármegyei Tanítótestület összetétele az 1899/1900. egyleti évben a következő volt: 19 alapító, 30 pártoló, 115 rendes és 5 tiszteletbeli, összesen 169 tag. A működés anyagi alapját tagsági díjból, alkalmi adományokból, az évenkénti vándorgyűléseket berekesztő műsoros ünnepélyek és táncmulatságok jövedelméből biztosították, és a fiókintézetek: a Segélyegyesület, a Tantestületi Könyvtár és a Vármegyei Tanszermúzeum, illetve az 1898-ban alapított és havonként megjelenő *Tanítótestületi Értesítő* fenntartására fordították.

A Segélyegyesület 1887. november 11-én alakult, „hogy az amúgy is szűkös anyagi gondokkal küzdő tagjait betegség, munkaképtelenség alkalmából segítse, de különösen a tagok özvegyei és árvái kapjanak segélyt, ha ezt évenként kéri.

Mivel a tanügynek napszámái oly csekély díjazásban részesülnek, hogy abból félretenni éhezés nélkül egy fillért sem lehet, s így elhalálozásokor igazán még korporsözregre valója sincs, tagjainak tisztességes eltemetetéséről gondoskodik." Az egyesület tisztja vagyona 1900 végén 1033 korona és 28 fillér, könyvtára ekkor 160 művet (210 kötetben) és 16 szaklapot tartott nyilván.

A vármegye állami népiskoláinak irányításában, a tanszemélyzet nevelésében, jogainak megvédésében jelentős szerepet játszott a Füssy és Sztupjár tordai nyomdájában nyomott *Tanítótestületi Értesítő*. Terjedelme fél iv, de szükség esetén a mellékletekkel együtt hét nyomtatott ív is emelkedhetett. A lapot 200 példányban adták ki, s költségeihez a Vármegyei Tanítótestület 20 forinttal járult hozzá, a többit az előfizetésekből fedezték. Rovataiban a tanügy hivatalos közleményei, meghívók, körlevelek, a tagdíjak és adományok nyilvános nyugtázása is megjelent. Pályázati felhívásokat közölt a tanítói állások betöltésére, tankönyvek írására, és a tanítói körökben elhangzott vitatételeket, szakdolgozatokat, tanítási mintavázlatokat, ezek bírálatát is itt tették közzé. Továbbá híreket közölt a vármegye és az ország tanügyi életéből, a tanítók társadalmi munkásságáról, országos mozgalmakról. Lapszemle rovatában rendszeresen tájékoztatta olvasóit a nevelés hazai és külföldi gondjairól, s ezért állandó kapcsolatban állt a *Család és Iskola*, *Néptanoda*, *Nemzeti Iskola*, *Magyar Paedagogia*, *Népnevelő*, *Délvidéki Tanügy*, *Székelly Tanügy*, *Kisded-nevelés* című szakmai lapokkal, illetve a *Magyar Nyelvtörrel*, valamint a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratával, az *Ethnographiával*.

Noha a lap Tordán jelent meg, 1902-ben felelős szerkesztőjévé a nagybaconi születésű Borbély Józsefet, a tordaszentlászlói népiskola igazgatóját választották meg, s így egy ideig Tordaszentlászlón szerkesztődött. Borbély dolgozataival és módszertani tanulmányaival sokat tett a Torockói Kör, de az egész megye tanítóinak továbbképzése érdekében. Gyalog és szekéren járta be a megyét, s 1899-ben ő szerkesztette és adta ki Tordán a megye első földrajz-tankönyvét, *Torda-Aranyos vármegye földrajza, a vármegye színes térképével és több fametszettel* címmel. Tőle indult ki az a mozgalom is, amely védelmébe vette Benedek Elek munkásságát; a magyar gyermekirodalom felkarolása, az író megsegítése érdekében létrehozták a megyében is a Benedek Elek-alapot, s anyagi hozzájárulásukkal támogatták a kolozsvári Tanítók Háza felépítését, berendezését.

1903 novemberétől a *Tanítótestületi Értesítő* szerkesztése ismét vidékre került: Torokószentgyörgyre, ahol Csiki Viktor szerkeszti 1908 decembereig.

A megye állami népiskola-hálózatának kialakulását 1876 és 1918 között nagymértékben befolyásolta — a hajdani egyházi iskolák hálózatán kívül — az iskolafejlesztés anyagi alapja, a megyei vezetők magatartása és a falusi néppel kialakult viszonya, nem utolsósorban a tanfelügyelők és a tanítók képzettsége, szervezői képessége. A szamosújvári származású Moldován Gergely (1845—1930) író, etnológus, műfordító mindenben megfelelt a követelményeknek. Gondja volt arra, hogy a létrehozott fiatal népiskolák élére ügybuzgó vezetőket állítson, illetve iskolai gondnokságokra bizza a vezetést. A gondnokság tagjainak igyekeztet megnyerni minden olyan személyt, aki nem riadt vissza anyagi áldozatoktól sem. Köztük volt mindenütt, de magával vitte a megye többi notabilitását is, ha a tanügy érdekei úgy kívánták. Moldovánt 1886. június 28-tól a kolozsvári egyetem román nyelv- és irodalomtanárává nevezték ki, s ezért meg kellett válnia hivatalától. Állapozó munkájában azonban méltó társakra, követőkre talált. 1886—1892 között Simó Béla, 1892—1894 között pedig Varasdi Lajos a megyei tanfelügyelő.

1895—1918 közt Téglás István volt a tanfelügyelő, aki főleg Torda és környéke római kori történetét kutatta, és a vidék megismertetésében végzett úttörő munkát. Az *Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képből* című sorozatban Torda-Aranyos vármegye leírását végezte el; a bemutatást nyolc tájkép és két népéleti rajz tette szemléletesé és felhasználhatóvá az akkori népiskolák számára. Téglás egyébként folytatja az egyházi tanintézetek államosítását, illetve újakat hoz létre. 1896-ban Hadréven új iskola létesül, 1900 decemberében pedig az ótordai evangélikus-református fiúiskolát vette állami kezelésbe. Az intézetnek 207 tanulója volt; állami költséggel épült új hajlékát 1901. április 18-án avatták fel. 1901-ben Topánfalvának állami elemi iskola építése céljából 19 600 koronát utaltak ki az állampénztárból. Az óvoda és az iskola építését 1902-ben be is fejezték 24 000 korona költségen. 1902-ben Marosdécsén, Sínfalván, Aranyosrákoson államosították az iskolát, Harasztoson pedig állami kisedővő alakult. Az 1903/1904-es tanévben Magyarlétán, Felsődetrehemben egy-egy, Marosludason pedig négy állami népiskola építését kezdték meg. Ugyanebben az évben Marosdécsén és Marosludason állami óvodát is létesítettek. Erre Tordaszentlászlón csak 1910-ben került sor.

A népoktatási törvény megszavazása után a falusi eklézsiák, de inkább a hívek igyekeztek magukról „lerázni” az iskolafenntartás költségeit, és az államra

próbálták áthárítani. De csakhamar tapasztalniuk kell, hogy az állam késlekedve és csak részben vállalja az iskolák államosításával járó kiadásokat, s a fejlesztés gondját a községekre bízta. Ezért alakulnak át az egyházi iskolák előbb községivé, s csak később államiivá. Az 1868. évi népoktatási törvényt Torda-Aranyos megyében szinte tízévi késéssel alkalmazzák, az iskolaépítést pedig, ahol csak lehet, elodázzák, vagy a községre bizzák, s késlekednek az óvodák felállításával is. Mindezek ellenére a tanítás tartama megnő, az oktatás-nevelés tartalma és minősége lényegesen javul. Egyre több a szakképesített tanító, akik Kolozsvár, Nagyenyed, Déva, Csíksomlyó képezdéből rajzanak ki. A kezdeti tandíjfizetés ellenére jó az óralátogatás, Tordaszentlászlón például az esperesi vizitáció már 1896-ban megálapította: „analfabéta a konfirmáltak közt nincs”, s a századfordulóra a leánygyermek négy, a fiúk pedig legalább hat elemi osztályt jártak, sőt a legtöbben a gazdasági ismétlőiskolai osztályt is elvégezték, mert felismerték annak előnyeit, az egyénre kiható gazdasági hasznosságát.

Időközben elkészültek a tudomány eredményeit népszerűsítő, gondolkodás-fejlesztő, az esztétikai, higiéniai nevelést szolgáló tankönyvek is, melyekkel addig nem rendelkeztek. Ez idő tájt indul meg nagyobb méretekben az iskolán kívüli népnevelés, a falusi közművelődési egyesületek megszerzése és működésük folyamatossá válása. 1887-ben Borbély József Tordaszentlászlón ifjúsági daloskört, Székely László 1898-ban olvasóegyletet és műkedvelő kört alakít, s ekkor épül meg a falu első művelődési háza is, a Dalárdaház. 1902-ben Balogh Sándor tanító Bagyonban alakít 50 tagú ifjúsági egyesületet. Tordán 1872-ben alakul meg a Tordai Daloskör, 1902. november 9-én pedig az Ótordai Ifjúsági Egyesület.

Fokozatosan nő a könyvek iránti kereslet is. Ebben az időben jönnek létre az iskolai és a népkönyvtárak, valamint a tanítók önművelését szolgáló egyleti könyvtárak. Tordaszentlászlón a Tanítói Könyvtárban 82 kötet, az Iskolai és Népkönyvtárban 114 kötet van, a vezérkönyvek és tanítói segédkönyvek száma 1891-ben 126 kötet. Ekkor válnak általánossá a kollégiumi művelődési élet mintájára szervezett műsoros iskolai ünnepélyek, amelyeknek jóvedelmét rendszerint az iskola könyvtára, szertára felszerelésének gyarapítására fordítják. Egyre többen kapcsolódnak be az Erdélyi Múzeum Egylet, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Országos Dalégyesület, a Magyar Néprajzi Társaság munkájába. Ugyanakkor fokozódik a gazdasági szakképzés is. Minden gazdasági ismétlőosztállyal rendelkező iskola mellett tangazdaságot létesítettek, így jött létre Giscá Demeter vezetésével Gerendkeresztúron gyümölcsös, Tordaszentlászlón és Magyarafenésen faiskola, Aranyosegerbegyén pedig szőlőiskola, valamint a szemléltetést szolgáló természettani, vegytani, ásványtani gyűjtemény és régiségtár. Ilyen körülmények között készülhetett fel a gyermek az életre, akár kiscsászán maradt, akár ipart tanult.

Boldizsár Zeyk Imre

IRODALOM

A Kolos-Kalotaszegi Venerabilis Evangelicus Reformatus Dioecesisben lévő Falusi Oskolák állapotjának rövid Conspectusa az 1831-ik Esztendőről. KKEhmLvt E/a. — Nicolae Albu: *Istoria școlilor Românești din Transilvania între anii 1800—1867*. Buc., 1971. 218—234. — A Szász-szentlászlói Ref. Tiszteletes Szent Ecclesia Ingó és Ingatlan Belső és Külső Javainak a D. Számoló Curátorának tisztájukban vett Számadásainak Jegyző-Könyve Készült az Ezer-nyolcszáz tizen-harmadik esztendejében (a Tordaszentlászlói Ref. Egyházközség irat-tárában). — A szentlászlói B. Reformata Ecclesia jegyző könyve, mely készítettett az urnak méltatlan szolgálja Sz. Lászlai és Ó Fenesi prédikátor Makfalvi János által 1782. esztendő böjtmás havának 10. napján. — Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Erdélyi Múzeum, 1906. 299—314., 387., 396—397. — Bethleni Hari Jonathán Erdély Főkörmányszékének tisztviselője által hagyományozott kegyalapítvány — végrendelet. Kolozsvár, 1840. május 17. KKEhmLvt, leltári szám: XLI/29. — Boldizsár Zeyk Imre: *Jubilál a Tordaszentlászlói Dalkör. Művelődés*, 1970. 8:40—46. — Uő: *Könyvek, olvasók Tordaszentlászlón*. Korunk, 1974. 9:1009—1012. — Borbély József: *A Tordaszentlászlói Állami Elemi Iskola 18 évi története*. Torda, 1895. — Uő: *Földrajzi előismeretek és Tordaaranyos vármegye földrajza*. Torda, 1908. — Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp., 1890. 407. — Demény Endre: *Emlékkönyv a Torda-Aranyos vármegyei általános tanítótestület 30 éves jubileuma alkalmából*. — *Documente privind istoria României. Transilvania, veacul XIV*. III. 130., 146. — *Inventarium bonorum omnium ecc-*

lesiasticorum in venerabili tractu Colos et Kalota Anno 1754. KKEhmLvt. I/1 a KvRef Gylvt-ban. — Népiskolák, tanítók és jövedelmeik összeírása 1848, a KKEhmLvt XVI/38. iratcsomó. — Registrele Comitatuui Turda la Arhivele Statului Cluj, Fond nr. 18 — Torda-Aranyos megye 1876. évi közgyűlési jegyzőkönyve — Torda-Aranyos megyének az 1870. XLII. és 1876. évi XXXIII. törvényeik alapján szerkesztett Szabályrendelete. — Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1849-ig*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Buk., 1979. 138., 160. — Szentlászlói Basileus: *Loci de sacramentis* — a Kolozsvári Református Kollégium hittani értekezések gyűjteményében, 1653. CCC. (*Exercitationes super locos communes theologicas*). — Téglás István: *Kirándulás Tordáról a Szent László forráshoz*. Erdély, 1905. 1—2:13—17. — Thamó Gyula: *Sacerdos de Sancto Ladislao* — kézirat a Tordaszentlászlói Református Egyházközség levéltárában, C/11. — *Történeti kronológia. I. Középkor*. Szerkesztette Bodor András és Csetri Elek. Buk., 1976. — Vass József: *Hazai és külföldi iskolázás az Árpád korszak alatt*. Bp., 1862. 57—58.

Akik „kimaradtak” a Panteonból II.

A II. C telek Kéler Ilona sírja mögötti gödrös részében földbe süllyedt kövön Balogh Károly (1857—1915) református kollégiumi görög-latin tanár, igazgató neve olvasható; filológiai és pedagógiai tanulmányokat írt. Blédy Géza sírja mellett, közel a (b) úthoz Versényi György (1852—1918) tanár és irodalomtörténész, prózaíró, az Erdélyi Irodalmi Társaság főtitkára fekszik. A Kéler Ilnától induló ösvény bal oldalán vasráccsal körülvett márványoszlop Rácz Mihály (1853—1895) építkezési vállalkozó emléket őriz; hasonló nevű, felirat nélkül itt nyugvó fia (1890—1962) Attila Adolffal együtt építkezési céget vezetett Kolozsvárt. Nevükhöz fűződik a Mihai Viteazul téri Boda-ház (az északnyugati soron), néhány Horea úti bérház és külvárosi villa tervezése, kivitelezése.

A III. A parcellában található a — már felirattal ellátott — Tamás Gáspár-sír. Tamás (1914—1978) jelentős prózaíró és köziró, az Állami Magyar Színház igazgatói tiszttségét is betöltötte. A parcella közepe táján, fedkö alatt özv. Örvössy Gézáé Beness Ilona (1889—1971) érdemes művésznő nyugszik. A III. B parcella „tetején”, a Ruzitska-sírokban említést érdemelnek a család női tagjai. Elsősorban a terméskő oszlopra vésett Ruzitska Béláné Raczek Zsófia (1843—1919) neve maradó. Két testvérével, Frigyessel és Viktorral együtt csodagyerekként jöttek be egész Európát: unisonóban hegedültek, az orosz cár is meghallgatta őket. Zsófia, Joachim József és Ferdinand David tanítványa, Kolozsvárra jött férjhez, a Magyar Zenekonzervatórium tanárnője volt. Ugyanazon a kövön olvasható a konzervatórium zongoratanárnőjének, Ruzitska Ilonának (1869—1945), Ruzitska György márványoszlopán pedig (ifj.) Ruzitska Béláné Raczek Klárának (1871—1937) a felirata. Az utóbbi szintén zongoratanárnő volt, koncertezett és kamarazenét játszott.

A lutheránus temető sírjairól írott kiegészítést a gondatlanság újabb jelének regisztrálásával kell kezdenünk: az idén nyáron lecsiszolták és új — még élő ember — sírfelirattal látták el De Gerando Antónia márványkövét.* Csupán noteszünk őrizte meg felirata szövegét: „De Gerando Antónia / a kolozsvári / felsőbb leányiskola / első igazgatója / sz. 1845. febr. 13-án / meghalt 1914. ápril. 6-án.” Márton Gyula sírja előtt a keleti útra néz terebesi Hory Béla (1846—1909) „árvaszéki elnök”, író és szerkesztő címeres emlékműve. Tévesen e sírban keresik Kalotaszeg nagyasszonyát (bár e síron van egy kései leszármazott, Hory Etelka felirattal). Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka, Hory Béla nővére a bánffyhungyadi református temetőben nyugszik. Mindketten a költő Hory Farkas győronostori lelkész gyermekei voltak, ezért ismerhette meg, s mutathatta be az 1885-ös orszá-

* Meglepő, hogy egymás után olyan neves emberek sírjait számolják fel az egyházi kezelésben álló lutheránus temetőben, mint Grois Gusztáv (1811—1874), a város főbírája 1848/49-ben, Somló Bódog (1873—1920) jogfilozófus, Balogh Endre (1881—1925) író, s most De Gerando Antónia (1845—1914), nőnevelésünk úttörője. Vajon a lutheránus egyház vezetői között senki sem akad, aki a felszámolásra kiírt a gondnoki ház falára is kifüggesztett listát átnézne, s a jelentős sírok háborítatlanságát szavatolja?

gos kiállításon Hory Etelka a kalotaszegi népi művészetet, mely éppen az ő irányításával kapott új lendületet. Néprajzi cikkeken kívül kalotaszegi tárgyu regényeket és novellákat írt. (Fekete márványobeliszkkal díszített címeres síremlékének teljes felirata: Ersekújvári Gyarmathy Zsigmond / királyi tanácsos / 1848—49-iki / honvéd főhadnagy / sz. 1832. ápr. 22. / megh. 1908. máj. 2. // Gyarmathy Zsigáné / szül. Hory Etelka / 1843—1910.) A nyugati kerítésnél Szentimrei Jenő sírkövén olvasható felesége, Sz. Ferenczy Zsizi (1895—1969) neve is, aki Farkas Ödön tanítványaként az elsők között vállalkozott Erdélyben székely népballadák, Bartók és Kodály dalainak előadására. Különösen irodalmi estélyeken lépett fel nagy sikerrel. A térkép 258. és 259. sírja (Engel család) között Görög Ferencz (1881—1970) történetirő, szászvárosi kollégiumigazgató pléhtáblája látható. E tájon fehér márványoszlop „A Renner Testvérek és Társai Bőrgyár alapítójá”-nak, id. Renner Jánosnak (1856—1920) a nevét őrzi. Az 1912-ben alapított gyár az első világháború idején vált jelentős üzememmé, azóta a Dermata, Herbák János, majd Clujana név alatt működik. Davida Leó sírjával szemben fekete márványoszlopra bevették Balogh Endre (1881—1925) író nevét — bizonyára felesége halálakor. Önálló kis követ elpusztították.

Bartalis János sírja mögött a kerítésen túl sepsiszentkirályi Kiss Sándor (1849—1914) kereskedelmi akadémiái igazgatónak, tankönyvírónak van faragott domborműves síremléke. Bartos Tiborné sírja szomszédságában Delly Szabó Géza (1883—1961) alacsony terméskövére eredetileg orgonasípkot faragtak, nemrég ezeket lecsiszolták. Delly Szabó Farkas Ödön egyik legtehetségesebb tanítványa volt, orgonista, karmester és zeneszerző. Operáit, miséit Budapesten is bemutatták.

Az 1892-ben nyitott „új temető” sírjai közül ezúttal szemben az (a) és (b) út találkozásával, az L parcellában négy egyforma fedkövel ellátott emlékmű egyik sírjában nyugvó Silviu Dragomir (1888—1962) történész nevét említjük. 1919-ig a szebeni Andreanum egyháztörténet-professzora, az 1918-as gyulafehérvári nagygyűlés titkára, több a kolozsvári román egyetemen a délkelet-európai történelmi tanszék betöltője, tanulmányíró, akadémikus. A közelben jól látható Ioachim Crăciun (1898—1971) történésznek, egyetemi tanárnak, az erdélyi román bibliográfia jelentős képviselőjének a sírja. Távolabb, az M parcella (86-os temetői helyrajzi szám) sírjában a neves klasszika-filológus, Ștefan Bezdechi (1888—1958), a kolozsvári egyetem görög-tanára, a bizánci történetírás kutatója, műfordító pihen. Végül a hősök temetője felé vezető út jobb oldalán, az E parcellában fakeresztről Tiberiu Popoviciu (1906—1975) akadémikusnak, a differenciál- és integrálszámítás professzorának a neve olvasható le.

Az évkönyvbeli dolgozat nyomdába adása után sikerült megszereznünk magánszemélytől a könyvtárainkból hiányzó és a zsidó temetők múltjára nézve fontos adatokat tartalmazó, ritkaságnak számító kötet: *Száz év a kegyelet és jótékonyság szolgálatában. A clujai ort. Chevra Kadisa száz éve 5597—5697 (1836—1936)*. Szerkesztették a Chevra törzskönyvei és jegyzőkönyvei alapján Mózes Elek és Szabó Imre. A clujai ort. Chevra Kadisa kiadása (1936). E könyv — ma már megsemmisült — dokumentumok alapján összeállított adattárából megtudjuk, hogy az 1880-as évektől vita tárgya volt a sírkövekre alkalmazható magyar, esetleg német felirat. Néhány esetben, ha a család a héberre kívül más feliratot is alkalmazott a kövön, azt a Chevra betömte, letakarította. 1889-ben a városi tanács engedélyezte a magyar szöveget, a Chevra viszont az *Ellenzék* hasábjain védte meg ortodox álláspontját. Mivel a Balassa utcai temető már majdnem betelt, 1885-ben új sírkert vásárlását határozták el, ami csak 1892-ben valósult meg, ekkor a város háromoldas területet engedett át az ortodox Chevrának (ma a Tordai úti régi ortodox temető). A kert három és fél évtized múlva telítődött, a még üres sírhelyeket előre eladták. 1927-ben félmillió lej értékű telket vásároltak a Tordai úton új temető céljára. Felavatása 1928. szeptember 12-én volt valamennyi rabbi, a városi tanács küldöttei s mintegy ötezer ember jelenlétében. 1934 júliusában avatják fel az új temető őrházát, s gyűjtenek a szertartásterem költségeire.

A Kolozsvár környéki legrégebbi Chevra Kadisa a monostori volt, ennek temetője az 1860-as években a tagosítás során a Gazdasági Akadémia tulajdonába került, de továbbra is engedélyezték az oda temetkezést. Később Berkesi György gazda kertjébe temetkeztek, míg 1890-ben a szolgabíróság a román és magyar temető mellett juttatott területet a zsidó síroknak (egy részük ma is látható). 1900 júniusában a monostori Chevra beolvadt a kolozsváriba, s ezután halottjaikat is behozták a város temetőjébe. 1905-ben Berkesi György kertjének temetőrésze átment a Gazdasági Akadémia tulajdonába, az ottani sírokat pedig a Tordai úti régi temetőbe exhumálták. 1933 körül az Akadémia kívánságára a legrégebbi zsidó temető még álló 18 követ a kiasott csontokkal átszállítják a Tordai úti temetőbe.

A Balassa utcai régi temető szintén gondot okozott az 1920-as évek végén, 30-as évek elején. Ugyanis a mai Aviator Bădescu utca felső részét össze akarták kötni a Petőfi utcával, de közben volt a temető; 1927-től folyták a kisajátítás körüli viták, míg végül 1931 nyarán a Chevra értesítése nélkül megkezdték az útépitést; a sírokat exhumálni kellett, az új temetőbe vitték, s a közös sírt a régi kövekkel vették körül. 1933-ban a régi temetőt a Balassa utcától kerítéssel határolták el.

A továbbiakban az évkönyvbéli tanulmány első lenyomatának néhány tárgyi tévedésére, sajtóhibájára térünk ki. Maizner János nem az egyetem orvosi karának történetét, hanem az 1775—1872 között működő „kolozsvári Orvos-sebészeti tanintézet történeti vázlatát” írta meg s adta ki 1890-ben (256.). A család kérte, hogy tegyük pontosabbá a megfogalmazást: Csapó M. József a talajtánra szakosodott biológus, Szász István pedig a talajtannal foglalkozó mezőgazdász volt. Évekig egy tanszéken dolgoztak (250. és 259.). Salgó Magda Tamási Áron második felesége volt (278.). Chaia Liwshitz éhségstrájkot folytatva halt meg (280.). A legtöbb hiba a sebtiiben összeállított névmutatóban található. András Márton 1975-ben halt meg, és sírja a térkép J (nem I) kockájában található. Spaller Árpád helyesen sejtette (*A Hét*, 1980. május 16.), hogy sajtóhibából származik E[csedi] Kovács Gyula előnévének téves (E[nyedi]) alakja. Kéler Ilona halálának évszáma 1880, Reich Jenőné Lorber Ilonáé 1923, Somogyi István nevét Somodinak írta, Siánescu-Papa pedig színművész és konzervatóriumi tanár volt, nem színigazgató. (Mindezek a szövegben helyesen fordulnak elő!) Teofil T. Vescan neve sajnálatosan kimaradt az alapszövegből, s örvendünk, hogy Bernád Ágoston figyelmeztetett e hiányosságra és halálának helyes évszámára: 1963. (*Korunk*, 1980. 681—682.) Mellesleg megjegyezzük, hogy a négykötetes *Dicționar Enciclopedic Român* IV. kötetében (Buc., 1966. 847.) ugyancsak tévesen 1965-öt tünteti fel Vescan halála időpontjául. Mi adatgyűjtésünkkor e művet gyakran használtuk. A román lexikonirodalom az utolsó két-három évben mutatott fel olyan tudományos szempontból is megbízható műveket, amelyek a temetőben nyugvó nagy román halottak adatainak kiegészítését és további sírok azonosítását lehetővé teszik. Remélhetőleg a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* majdan megjelenő kötetei szintén hasznos segédeszköznek bizonyulnak.

A szerkesztőség felkérésére számba vettük az 1980-as *Korunk* Évkönyvben közölt tanulmány megírása óta elhunyt és a Házsongárdi temetőben nyugalomra helyezett közismert személyiségek sírjait, s felhívjuk a figyelmet néhány olyan sírra is, amely eddigi felsorolásainkból kimaradt. A legújabb sírok felkutatása, azonosítása nehéz feladat, mert legtöbbször még hiányzik a jelzés, a fejfa, az emlékmű, csak a család útmutatása vagy a temetőirodából megszerzett helyrajzi szám szolgált segítségünkre. Olyan síroknál, ahol nincs felirat, a születési évszám megállapítása is nehézségekbe ütközött, mert az életkor levonása a halálozási évszámából nem mindig adja ki a pontos születési évet. E sírok az elkövetkező években kapják meg — reméljük, méltó és egyedi — jellegzetes formájukat, pontos, a halott foglalkozására is utaló feliratukat.

A „kertek” nevű rész egyik régi sírját éppen a Korbuly-kripta mögött arcát fájalmában eltakaró férfiszobor díszíti. A Rely Boeriu felirat eddig nem sejtette, hogy egy kolozsvári szobrászművész, Keresztes Kálmán (1887—1980) önmagát mintázta meg, s állította ide hirtelen elhunyt menyasszonya fejkövéül. Most maga Keresztes is e sírba került. 1929-ig Budapesten és Kolozsvárt volt műterme, azután az egyetemenél, 1953-tól az Akadémia Történeti Intézeténél vállalt állást, s Roska Márton, Constantin Daicoviciu, Kurt Horedt műveinek illusztrátoraként szerzett magának megbecsülést. A ferencendi szerzetesek sírkertjének kerítése mellett Uzoni F. Gábor kopott termésköve alatt nyugszik — még felirat nélkül — Márkos Albert (1914—1981), a tehetséges zeneszerző, a Kolozsvári Magyar Művészeti Intézet (1946) alapító tagja, majd a George Dima Zeneművészeti Főiskola zeneelméleti és módszertani tárgyainak professzora. Muzikusok több nemzedékét oktatta Kodály és Bartók szellemében, saját népdalfeldolgozásaival a kórusmozgalmat támogatta. A Jósika-kert elején, rögtön a kapu után egy friss hant a pályája csúcán hirtelen elhunyt színművészre, Horváth Bélára (1927—1981) emlékeztet. Nevezetes szerepei, mint a Liliomfi, Bicska Maxi, IV. Henrik még emlékeztetünkben élnek, az *Igazságban* közölt, az 1940-es évek végének színházi életét felidéző visszaemlékezés-sorozatát már nem fejezhette be. Nem messze, Török Zoltán sírkövén már a professzor feleségének, Karácsony Emmi (1896—1980) festőművésznőnek a felirata is olvasható. Nemcsak a képzőművészet tette maradandóvá nevét, verset és prózát is írt, különösen a pár éve megjelent *Virághegy* című kötete az idősebb korosztályok kedvelt olvasmánya lett. A Szádeczky Kardoss

Gyula sírjával szemben induló ösvény déli oldalán az (a) úttól számított harmadik sír fekete márvány fedköve Radu Stanca (1920—1962) költő, színműíró és rendező emléket örökíti meg. A szebeni színház alapítóját tiszteljük benne. A bethleni Bethlen-kriptába helyezték el Erdély egykori kormánybiztosa, a demokratikus érzelmeiről ismert közéleti egyéniség, Bethlen Béla (1888—1979) koporsóját. Érdekes adatokat tartalmazó önéletírása még kiadásra vár. Csak most, halálának tizedik évfordulóján állítottak méltó, Benczédi Sándor készítette emlékművet Karácsonyi Ferenc (1941—1971), az oly fiatalon elhunyt, rendkívüli tehetségét éppen csak megcsillogtató zongoraművész sírjára. A zongora előtt ülő szólistát ábrázoló terméskő-faragvány a térképen 48-as számmal jelzett Gyergyay-sír közelében látható. Fenn, a tetőhöz közel, az Erdélyi Múzeum Egylet-alapító neves politikus, Mikó Imre fekete márványobeliszkje előtt a 3. sorban kis táblára Zörgő Benjámin (1916—1980) pszichológus professzor nevét írták fel. A kísérleti lélektan szakembere, több tanár- és kutatógeneráció nevelője, példaképe volt.

Az I. B parcellában az (f) keresztút mellett (378/A szám) Teodor Naum (1891—1980) professor — a közelben nyugvó Vasile Bogrea tanítványa és tanszéki utóda — modern betonsírja kereshető fel. Huszonöt éven át volt a klasszika-filológia tanára városunk egyetemén, latin és görög költők román tolmácsolója, az 1950-es évektől a Románia történetére vonatkozó középkori dokumentumok fordítójaként is jelentős munkát végzett. Az I. C parcella északkeleti részében könnyen megtalálható a Református Kollégium, majd a Bolyai Egylet tudós földrajzatanárának, szakkönyvírónak a fekete márványoszlopa, rajta e felirat: „Mint rügben a rengeteg alatt alszik itt Dr. Tulogdi János professor 1891—1979. Összekapcsoltam nemzedékeket, Fiaim, tőlem egymást öröklitek!” A Dsida-kripta táján a (b) útra néz Constantin A. Rusei (1897—1980) színművész fekete márványköve. A kolozsvári román társulat egyik legrégebbi tagja volt, író, költő és dramaturg, színművek és operaszövegek fordítója. Délebbre, ugyancsak az útra néz a Stephanus Laday-emlékmű mellett a Cosma család sírboltja. Ide temették a kitűnő érsebész, a kolozsvári nefrológiai intézet egyik alapítóját, Eugen Cosma (1918—1980) professzort. Továbbmenve, a Nicolae Pop-kriptán innen a 4. sír terméskő-oszlopán még kibetűzhető Kozma Ferenc (1844—1920) megkopott felirata. Németországi tanulmányok után Székelykeresztúron volt tanár, iskolaigazgató, majd Kolozs vármege tanfelügyelője. Pedagógiai munkásságáért az MTA levelező tagjává választotta. Nevéhez fűződik az első erdélyi népbank megszervezése. Az út mentén, a piarista sírokon túl könnyen megpillantható Jeney Lajos (1894—1981) alacsony, szürke márványköve. Nemcsak mint közismert orvost tartották számon, hanem mint grafikusművészt is. Két színes kőrajzmappáján kívül többek közt Berde Mária és Sipos Domokos kötetéhez készített címlapterve emlékezetes.

A kápolna körül elterülő II. A parcellának mindjárt az elején, a Sigmund-mauzóleum mellett az egykori városi díszsírhelyek egyikében pihen egyszerű fakeszt alatt Vasile Pop Silaghi (1931—1979) könyvdíszítő grafikusművész. Az (f) úthoz közelebb Liviu Ghidrai (1893—1979) népszerű kolozsvári fogorvos és Ioan Tănăsescu (1892—1959) akadémikus, a szerves kémia professzorának sírja között egyelőre még jelöletlen helyen nyugszik (1190-es sz. sír) Nagy Géza (1914—1981) egyetemi előadótanár, irodalomtörténész, számos diák- és tanárnemzedék példaképe. Az (e) keresztúthoz közelebb egy nagy terméskövön (1242. sz. sír) Fugulyán Katalin (1888—1969), a két világháború közötti idők legtekintélyesebb kolozsvári szemorvosának neve olvasható. A II. B. parcellában nem messze az (f) úttól családi sírban fekszik Feszt György (1889—1952), a jótékonykodó belgyógyász és röntgenológus, a marosvásárhelyi főiskola professzora, szakíró. Tőle délkeletre, egy egészen friss hant már korábban felirattal ellátott köve Vitályos András (1901—1981) orvos, főiskolai előadótanár nevét örökíti meg. Kőronctanaszként indult, majd Hollandiában az endokrinológiára szakosította magát; e szak egyik első kolozsvári képviselője volt. Már a 30-as évek végén kis laboratóriumot rendezett be hormonkészítmények előállítására, tudományos dolgozatokban közzétett kezelési eljárásait ma is alkalmazzák. E parcellának a (b) úthoz közelebb eső részén a Gyarmathy Iona fehér márványköve szomszédságában levő — egyelőre felirat nélküli — sír Szász István (1910—1981), a vérbeli újságíró, szerkesztő nyughelye. Fél évszázad sajtótörténetét, anekdotáit hordozta magában, s közvetítette a fiatalabb generációknak. A II. C parcella (d) út menti szakaszán a Pataki-sírok között Alexandru Racoltának (1926—1978), a román opera tenoristájának van szépen faragott szimbolikus emlékműve. E parcella déli csücskébe (2156-os sz. sír) pedig nem régen temették el Székely Kormos Gyulát (1917—1981), több tucatnyi — főleg ifjúsági — elbeszélés és kisregény szerzőjét.

A III. A parcella 1-es számú betonsírján Letiția Munteanu (1902—1979) festőművésznő, a képzőművészeti iskola tanárának neve olvasható. Tőle nem messze,

az (e) úttól a harmadik sorban, kortársa, a nála alig pár hónappal később ide került Fülöp Antal Andor (1908—1979) nyugszik „csak a teste” felirattal sírban. Az olasz újklasszicizmus hatása alatt induló festőművész a ragyogó színek mestere, Kolozsvár műemlékeinek megőrökítője volt. Pár nappal gyűjteményes tárlatának megnyitása után halt meg. A parcella közepe táján (703-as sz. sír) egy kevésbé ünnepezt, inkább főgimnáziumi rajztanárként számon tartott festőművész, Tóth István (1893—1964) Vámszer Géza tervezte sírját kereshetjük meg. Miniatur akvarelljei híresek, linóleummetszet-albumot adott ki, könyveket illusztrált.

A III. B parcellában a (d) út és a zsidó temető kerítése közötti részen a 464. számú sírban Ioan Manta (1903—1971), az egyik első román biokémikus, főiskolai professzor nyugszik. Orvos és vegyész volt, az anyagcsere-folyamatokat kutatta. Itt kell szomorúan megemlékeznünk arról, hogy Kibédi Hapka Sándor költő és író, 1930—1940-ben a *Korunk* felelős szerkesztője fehér márványoszlopát az idén (halálának negyvenedik évfordulója küszöbén) kidöntötték, a sírba (188. sz.) pedig mást temettek.

Aránylag sok az elmúlt évekből származó, említésre méltó sír van az újtemetőben. Ennek az ábécé betűivel jelzett parcellái között az utóbbi évben teljesen eltűntek a határösvények, mert betemetkeztek őket. Itt is egyre nehezebb tájékozódni. A hősök temetője felé vezető út bal oldalán a D parcellában (575. sz. sír) két sudár díszfenyő tövében nyugszik Ritoók János (Miess G. János, 1935—1981) író, költő, műfordító, a *Korunk* szerkesztőségének hírtelen elhunyt főtájkára, aki különösen a magyar—szász irodalmi kapcsolatok kutatójaként szerzett érdemeket. A G parcellába temették el Oliviu Stoica (1920—1980) jogászprofesszort, a büntetőjog szakértőjét, a szomszédos M parcellában pedig Aurel Zegreanu (1905—1979) törvénytudó bíró, a jeles költőnek van modern kriptája. Zegreanu verseiből a hazai magyar lapok is gyakran közöltek fordítást. Az N parcella egyik modern kriptájába helyezték ideiglenesen Nicolae Mărgineanu (1905—1980) pszichológus professzort, a munkalélektan kutatóját, számos szakkönyv szerzőjét. A család külön kriptát épített neki. A T parcella 82. sz. betonsírjába Lakatos Béla (1909—1980) ideggyógyász főiskolai előadótanárt, az agydaganatok röntgenvizsgálatának legjobb kolozsvári szakértőjét temették. Az U parcella 318-as számú — szintén típusöntvényű — sírján Petre Abrudan (1907—1979) festőművész, főiskolai tanár neve olvasható. A V parcellában egyszerű, kopott fakereszt alatt fekszik Henri Jacquier (1900—1980) professzor, a neves romanista, aki Franciaországból költözött Kolozsvárra, s itt 1925-től 1970-ig oktatta anyanyelvét — egyetemi szinten. Az X parcella 2-es számú sírján Gheorghie Chiş (1913—1981) asztrofizikus, a Csillagvizsgáló Intézet egykori igazgatójának neve olvasható. Végül az Y parcella út menti 21/A jelzetű nyughelyét nemrég Baróti Pálnak (1930—1981), a *Hét* szerkesztőjének, irodalomkritikusnak juttatták. Itt említjük meg Dankanits Ádámné Varga Katalin (1939—1979) képzőművészt, a *Hét* grafikai szerkesztőjét, aki egy autóbaleset áldozataként került a lutheránus temetőbe földrengéskor elpusztult férje és fia mellé — betetőzve a családi tragédiát.

A Köztársaság utcai neológ zsidó temetőnek is van újabb két, feljegyzésre méltó halottja. Az egyik, a bejárati kapuval szemben levő kerítés előtt nyugalomra helyezett König Miklós (1914—1981) főiskolai tanár, agrárgazdaságtani szakíró, illegális kommunista; a másik, a nyugati kerítés közelében, Czitrom Géza (1909—1980), az Állami Magyar Opera magánénekese, kis szerepek emlékezetes megszólaltatója. Rimszki-Korszakov *Aranykakasában* a csillagjós tenor altissimo szolamát egyedülállóan tudta énekelni.

Meglepően nagy volt a visszhangja az 1980-as *Korunk Évkönyvben* közölt dolgozatunk zsidó temetőkre vonatkozó részének. E sírkeretek helyreállítása, felirataik szakszerű lejegyzése valóban sürgető, anyagi áldozatokat és megfelelő előképzettséget igénylő feladat. Itt most Carmilly-Weinberger Mose volt kolozsvári főrabbi *Sírkövek, ha megszólalának...* című, az *Új Keletben* közölt szép méltatását említjük, amely több zsidó mártír sírjára utal; ezek számbavétele egy jövődőlbeli összefoglalás feladata.

Addig is, amíg minden megőrzésre érdemes sirt számba veszünk, főleg a köztemetői részben, mindent el kell követnünk, hogy legalább az eddig felsorolt sírok épségét, megmaradását biztosítsuk.

Gaal György

Kazinczy Lajos zsidói fegyverletétele 1849-ben

Az 1848—1849. évi szabadságharcnak kevéssé ismert katonai vezetői közé tartozik Kazinczy Lajos, 1849 októberének *tizennegyedik* magas rangú katonai vezetője. (Ha az augusztus 22-én felakasztott Ormai-Auffenberg Norbert honvéd ezredes is számítjuk, akkor Kazinczy a *tizenötödik*.) Őt a többiektől elkülönítve, október 25-én végezték le, aki Haynau, szintén Aradon.

1820. október 20-án született a Sátoraljaiújhely melletti Széphalmon, Kazinczy Ferenc (a nagy író és nyelvújító, az egykori „magyar jakobinus”) és Török Zsófia utolsó (nyolcadik) gyermekeként. Atyjának halála után gróf Teleki Józsefnek, a Magyar Tudós Társaság első elnökének anyagi támogatásával végezte el tanulmányait az ausztriai Tulln hadapródiskolájában. Hadnagyként, majd főhadnagyként szolgált a császári hadseregben 1846 végéig; akkor kilépett, és visszatért hazájába.

1848 júniusában az elsők közt jelentkezett az alakuló honvédseregbe. Ott volt délvidéken, a szenttamási harcokban, azután Pákozdnál, Schwechatnál. A szabadságharc egész idejét táborban töltötte. Részt vett Szolnok visszafoglalásában, majd a kápolnai csatában, és végigharcolta — már alezredesként — a tavaszi hadjáratot. A kormány 1849. május végén ezredessé, június 2-án pedig Máramaros, Bereg és Ung megye parancsnokává nevezte ki. Ott kellett megszerveznie egy önállóan működő hadosztályt (magyarokból, románokból, kárpátukránokból, lengyelekből és németekből). Az orosz cári csapatok intervenciója azonban Kazinczy hadosztályát elvágta a honvédsereg fő erőitől. Csapataival augusztusban Erdélybe vonult, hogy egyesüljön Bem altábornagy seregével, de már ott is minden bomlásnak indult a sorozatos vereségek után.

Kazinczy Lajost több történész megrója amiatt, hogy sajtóságos tétlen szerepet vitt a forradalom végső szakaszában, mert tétovázó ember volt.¹ Véleményem szerint Kazinczynek 1849 nyarán már igen kevés lehetősége volt a komoly cselekvésre. Máramaros, Bereg és Ung megyében az északi határt kellett védenie, de ehhez nem rendelkezett megfelelő erőkkel. Klapka ugyan azt írja egy későbbi visszaemlékezésében, hogy Kazinczynek „12 ezer emberből álló, tökéletesen felszerelt és igen jól organizált hadtest”-je volt², de ez nagyon túlzó megállapítás. Maga Kazinczy 1849. június 26-án, miután átvette a parancsnokságot, azt jelenti Munkácsról Görgeynek, hogy hadosztálya fegyvertelen, szervezetlen embercsoport, ezért ő szkeptikusan néz a jövő elé. „Csak annyit jelenthetek — írja —, hogy valószínűleg a csapatokat csak meg is nézni. Miniszter Úr, adjon nekem anyagot, és én ezen stratégiailag és az ország üdvére fontos pozícióit meg fogom védeni.”³ E napokban már folyt a cári csapatok beözönlése Galícia felől. Kazinczy a maga jórészt még kiképzetlen embereivel vajmi keveset tehetett Paszkevicz tábornagy 150 ezres főnyi hadseregével szemben, különösen azután, hogy az oroszok elvagták őt a Wysocki vezérlete alatt álló felső-tiszai magyar sereg zömétől, s az gyors visszavonulásával Kazinczyt teljesen magára hagyta. Július második felében Görgey, aki 30 ezres seregével Komáromból Tokajon át Nagyvárad és Arad felé igyekezett, Kazinczyt Nagykállóba rendelte, hogy hadosztályával ott csatlakozzék hozzá. Tervezett egyesülésüket azonban lehetetlenné tették az újabb orosz hadmozdulatok, ezért Görgey egy-két nap múlva arról értesíti Kazinczyt, hogy ne menjen Nagykállóba, hanem igyekezzék Erdélyben Bemhez csatlakozni.⁴ Kazinczy el is indult seregével. Csakhogy Bem a július 31-i segesvári és az augusztus 6-i nagycsúri (Nagyszében melletti) csatavesztésével már kiszorult Erdélyből Lüders oroszaival szemben. Seregének maradványai Szászsebesnél a Stein vezette csapatokkal olvadtak össze, maga Bem pedig a Bánságba menve átvette Dembińskitől az 50 ezres létszámú magyar sereg csoportparancsnokságát. Augusztus 9-én azonban Bem Temesvárnál Haynautól döntő vereséget szenvedett.

Ilyen körülmények között Kazinczy már nem csatlakozhatott Bemhez, és egyre inkább úgy látta, hogy a katasztrófa kikerülhetetlen. Egyik tisztje, Várady Gábor ügyvéd később leírja, hogy a hadtestek kapcsolata az egész szabadságharc alatt ritkán volt kifogástalan, de ekkor már egészen megszakadt, az értesítések csaknem teljesen elmaradtak.⁵ Kemény Farkas (a piski hős) és Gál Sándor csapatai augusztus 14-én kardsapás nélkül elhagyták Kolozsvárt, azután Bánffyhunad felé vonultak vissza, majd itteni vereségük után Zsidórára hátráltak. Kazinczy 15-én érkezett Désre. Innen — hogy egyesülhessen a zsidói csapatokkal — seregével oda ment. 20-án megtörtént a találkozás, de Kazinczyék reményei nem teljesültek, mivel Gál és Kemény 3-4000 főnyi vert serege nem lelkesedést, hanem lehangoltságot hozott a zsidói táborba.⁶

Kazinczy vette át az egyesült sereg fölött a vezényletet. A Kazinczyval szemben elfogult Várady később így emlékezik erre: „Minden harci dicsőségnél, azt hiszem, inkább érdekelte őt a »tábornoki« cím, amelyet önkényileg vett föl, s amely okozta kivégeztetését Aradon; mert mint ezredest csak várfogságra ítélték volna.”⁷ Ez minden bizonnyal igaztalan megjegyzés. Várady Gábor (1820—1906) zászlóaljparancsnok egykorú volt Kazinczyval; minthogy a bukás után Württembergbe menekült, fogságot sem kellett szenvednie; az 1850-es évek elején amnesztiával hazajöhett, s újra megnyitotta ügyvédi irodáját. Mint szerencsés túlélő saját hősiességét igen kedvező színben tünteti föl, Kazinczyt pedig, akit kivégeztek a vég-sőkig való helytállásáért, megrója óvatosság, „határozatlanság” s gyakori „tétovázás” miatt.

Lehetséges, hogy Kazinczy a bukás napjaiban valóban megkapta a tábornoki címet. Emlékiratában ő maga így nyilatkozik: „Kinevezésemet vitézségemért kaptam, melyet az isaszegi, nagysarlói és tápióbicskei meg a komáromi kétrendbeli csatákban kifejtettem. De azt annyira elkésve küldték, hogy a magyar hivatalos lapba, a Közlönybe már nem is lett felvéve, mivel annak nyomtatóműhelye a magyar kormánnyal együtt jött-ment, amerre a menekülés útja volt.”⁸

Minthogy Haynau szerint minden elfogott honvéd tábornokot halállal kellett büntetni, természetes, hogy az aradi császári hadbírósg előtt Kazinczy nem hangoztatta tábornokságát, melyet a *Közlöny* című hivatalos lapból különben sem lehetett rábizonyítani. El is érte, hogy a hadbírósg nem mint tábornokot, hanem mint ezredest ítélte el; így is kivégezték ugyan, de legalább nem akasztással, hanem főbelövással. Váradynak tehát nincs igaza, amikor azt állítja, hogy ezredesként csak várfogságra ítélték volna. Halálát nem a tábornoki cím, hanem forradalmi, „lázadó” tettei okozták, amint halálos ítéletében olvashatjuk.

Amikor Kazinczy serege egyesült az erdélyi csapatok maradványaival, Görgey és a magyar tábornokok nagy része már letette a fegyvert, hadifogságba került, Kossuth pedig — és a forradalom sok más vezetője — elhagyta az országot. „Kossuth a vezérek előtt kimondta, hogy a hon ügyét elveszettnek tartja, s hogy maga Törökországba menekül, honnan a hazát Anglia segítségével diplomáciai úton véli megmenteni.”⁹

Vajon mit tehetett még — Aradtól messze — a Szamos menti Zsibónál táborozó Kazinczy? A békétlenkedés az ő táborában is kitörni készült. Várady Gábor szerint ezt részben az okozta, hogy Kazinczy nem vezette támadásra őket, de valószínűbb, hogy már nagyon keveseket fűtött a harci kedv. Inkább a nélkülözések, a rossz hírek és a bizonytalan jövő miatt lehettek elkeseredve. Zsibón a seereg azt a mezőt népesítette be, amelyen 1705 novemberében II. Rákóczi Ferenc vívott (vesztes) csatát Herbeville császári csapataival.

Hogy Kazinczy megkapta a tábornoki címet, arra többek között Kossuth szóhasználatára is utal: Kazinczynak írt két levelében „tábornok”-nak címezte őt.¹⁰ Kossuth ezt aligha tette volna véletlenül vagy alap nélkül. Tábornokként emlegeti Kazinczyt a kortárs történetíró Kővári László, Horváth Mihály, Szilágyi Sándor és Szeremlei Samu is.¹¹ Később Lehoczky Tivadar megjegyzi Kazinczyról, hogy „már akkor *tábornok*”.¹² Kővári az erdélyi sereg történetírójaként jutott Kazinczy zsi-bói táborába: neki tudnia kellett, mi az igazság. Horváth Mihály, aki 1849. augusztus 11-ig Kossuth mellett működött mint vallás- és oktatásügyi miniszter, szintén biztos forrásból tudhatott erről a kinevezésről.

Augusztus 23-án egy orosz százados érkezett Zsibóra: mint parlamentert be-kötött szemmel vezették át a táboron Kazinczynek a Wesselényi-kastélyban levő hadiszállására. Nagyváradról jött, hogy Grotenhjelms orosz tábornok nevében meg-adásra szólítsa fel a sereget. Vele jött gróf Kornis Károly, aki levelet hozott a Nagyváradon fogva tartott Görgeytől. Görgey tudta, hogy Bem az erdélyi sereg főparancsnokságát Stein ezredesnek adta át, ezért az utóbbinak címezte iratát, még ha azóta újabb változás történt is a vezérletben. Ez a német nyelvű levél — Kővári fordítása és közlése szerint — így szólt:

Nagyvárad, aug. 16. 1849.

Az erdélyi magyar hadsereg főparancsnokának, báró Stein ezredes úrnak.

Folyó hó 9-én érkeztem Komáromtól felső Magyarországon (Tokaj, Debrecen-nen át) 24000 emberrel Aradra, hogy az akkor Dembinszki parancsnoksága alatt álló déli hadsereggel egyesüljek.

Fzen hadsereg ereje Kossuth szerint az 50 000-et megközelíté.

Ugyan e napon azonban e jelentékeny erő — elsősorban Dembinszki, azután pedig a csata folyama alatt érkezett s rendezését rögtön magára vállaló Bem vezérlete alatt, az osztrákok által oly erősen megveretett: hogy Vécsei tábornoknak

egy későbben érkezett hivatalos jelentése szerint a seregből 6-7000 embernél együtt több alig maradt, a többi nagyrészt szertefutott, vagy Lugosig visszament. Ez Temesvár közelében történt, s következtése lón, hogy az osztrákok sebesen nyomultak Arad felé, míg herceg Paskievics az orosz főerővel Debrecenből Nagyváradon keresztül ugyan e cél felé igyekezett. Temesvári szerencsétlenségünkről csak 11-én érkezett ide egy Guyon tábornok által írott jelentés.

Kossuth s a ministerium azonnal leköszönt, s a legfelsőbb polgári és katonai hatalom hivatalosan kezeimbe adatott. Erre én, minden ábrándokat elejétől kárhóztatva, rögtön átláttam, hogy szegény nyomorgatott hazámnak minden áron békét kell szerezni, mit, ha még tovább nélkülöz, rövid időn tönkre jut.

Seregeim ezt velem szintén átláták, s hogy minden vérontásnak véget vessünk, fegyvereinket ő felsége az orosz cár főhadiserge előtt f. hó 13-án önkéntesen letettük.

A hódolat feltétlen volt; mind a mellett azonban az orosz hadseregnek iránynyunkbani lovagias bánásmódjával dicsekedhetünk.

Őn — vagy legyen a magyar haderőnek bárki parancsnoka — most már el fogja ismerni:

1. Hogy egy olyan túlnyomó erő ellen, melyet az egyesült orosz és osztrák haderő képez, eredménnyel tovább harcolni nem lehet.

2. Hogy ily körülmények közt a fegyverlerakás gyáva tény nem lehet, különben az én seregeim bele nem egyeztek volna.

3. Hogy minden becsületes embernek, ki Magyarhon igazságos ügyeért fegyvert fogott, kötelessége lón azt önként, habár feltétlen is lerakni, miután világos az, hogy minden további harc Magyarhont és népeit csak mind mélyebb nyomorba dönti, a nélkül hogy legkisebb kilátás nyílne visszanyerni habár annyit is, amennyi már eddigelé elveszett.

Őnnek józan ítélőtehetsége felfedezni a helyes ösvényt, kötelességérzete pedig megadandja a szükséges önmegtágadást, hogy férfias határozottsággal léphessen reá.

Görgei Arthur
magyar tábornok.¹³

Ami e levél átadása után történt, azt Kazinczy így adja elő harminckilenc nappal később, aradi hadbírói kihallgatása alkalmával az osztrák hadbíró előtt: „Grotenhjelmnak azt válaszoltam, hogy csak akkor teszem le a fegyvert, ha meggyőződésem arról, hogy a magyar főserg fegyverletétele — igazság. Erre Kékessy alezredest egy törzstiszttel Nagyváradra küldtem, hogy a valóságról meggyőződjék. Amíg ezek odajártak, megjelent nálam egy orosz százados és segédtsizt: Timaschoff, aki bemutatta Paszkevics Grotenhjelmhöz intézett levelét, amelyben tudatja, hogy Görgey letette a fegyvert. Így, midőn minden reményem elfoszlott, nem maradt más hátra, mint hogy magam is letegyem a fegyvert Grotenhjelmnél előtt.”¹⁴

Miután Görgeynek az előbbieken idézett levele megérkezett a zsbói táborba, Kazinczy széles körű haditanácsot hívott össze, köztük a kisebb csapatok vezénylőit is. Száznál többen gyűltek egybe a Wesselényi-kastély nagytermében. Kazinczy felolvasta Görgey levelét, s ő maga is a fegyverletételt javasolta. „Ez a fegyverletétel — úgymond — nem az osztrákok, hanem az orosz cár hadseregei előtt történik, akik velünk becsületesen bántak s akiknek loyálisására jövőben is számíthatunk. A további sikeres küzdelem lehetetlen...”¹⁵

Bangya őrnagy pártolta Kazinczy indítványát, főlemlítve, hogy 45 ezer osztrákkal és 60 ezer oroszral állnak szemben¹⁶, és hogy hadtestük élelem hiányában rekvirálásból él; a legénység napok óta csak sült tökkel, főtt kukoricával táplálkozott.

Várady Gábor az ellenséggel való megütközést javasolta, mivel harcmezőn ők még nem szálltak szembe az oroszokkal: „Ütközzünk meg! Még mindig marad idő a fegyverletételre, ha a csatát netán elvesztjük; akkor sem lehetend rosszabb az eredmény, mint a főtétlen meghódolás után — ismeretlen ellenség előtt fegyvert letenni példátlan dolog!”¹⁷

Elhatározták, hogy Kékessy alezredes menjen el Nagyváradra Görgeyhez, Makrai László alezredes pedig az orosz Grotenhjelmnél tábornok főhadiszállására, s így személyesen győződjenek meg, hogy a sok rossz hír igaz valóság-e. Kazinczy azzal vetett véget a tanácskozásnak, hogy saját tisztjeinek is, az orosz parlamentnek is bejelentette: ha mindaz, amit hírül hoztak, igaznak bizonyul, ő csapataival leteszi a fegyvert.

Kazinczynak csak két lehetősége volt: a harc a túlerővel szemben, vagy a feltétel nélküli meghódolás. (Feltételekről ugyanis a cári és az osztrák császári hadvezetőség nem volt hajlandó alkudozni.) Kazinczy számot vetett azzal, hogy ha már minden más magyar sereg — egy-két vár (Komárom, Pétervárad stb.) védői-

nek kivételével — letette a fegyvert, ő csupán napokig, esetleg egy-két hétig folytathatná az ellenállást, azután bezárul körülötte az orosz és az osztrák csapatok gyűrűje. Valamennyi korábbi reményét arra alapozza, hogy Görgeyhez vagy Bemhez csatlakozva, egy erős, sok harci tapasztalattal rendelkező sereg keretében lehet fel. Rá kellett viszont döbbsen, hogy reményei szertefoszlottak: közel és távol már csak az ő, nyár óta összeszedett, nagyobb csatákban eddig nem is edződött serege az egyetlen magyar fegyveres erő. Legfőbb arra számíthatott, hogy az oroszok előtti fegyverletétel előnyösebb lehet az osztrákok előtti meghódolásnál.

A továbbiakat Kőváritól idézem: „Ez volt délután 6 óraker. A századparancsnokok megvitték a legénységnek, hogy a fegyvert feltétlenül le fogják tenni. Lón iszonyú elkeseredés. A tisztek beszédeket tartottak, hogy ne engednék magokat elámitatni, meggyaláztatni. Minden jött ment, célja senkinek sem volt. A zajló néptenger végre fel kezdett bomlani; Váradi vezérlete alatt több ezer főre menő tömeg ágyúkkal Nagybányának indult. A lengyel légió kétségbeesése iszonyú; tisztjei sirtak, mint a gyermekek, kardjokat eldobták, eltörték; egy magát főbe lötte, a többi a kastély terén szívszakadva búcsút vett a lesújtott magyaroktól, s azzal Jordán őrnagyuk alatt Nagybánya felé vették útjukat.”¹⁸

Természetesen Várady sem harcolni indult a zászlóaljával és a hozzá csatlakozottakkal. Nagybányán a felesége várta. Csapatait elvezette még szülőmegyéjük, Máramaros határáig, s onnan mindenkit hazabocsátott. Gál Sándor ezredes, aki az erdélyi seregek megmaradt katonáit hozta Zsibóra, szintén elhagyta a tábornok felelőségével együtt.

Kazinczy is megmenthette volna az életét, ha feloszlatta a tábornok, és ő is a menekülést választja. De ő az utolsó percig kitartott a vállalt ügy mellett.¹⁹

24-én Bertalan napja volt. A várakozással teli szomorú napot még szomorúbb éjszaka követte, mert az ott maradtakon egyre jobban erőt vett a várakozás feszültsége, a jelen és a jövő miatti kétségbeesés, a minden reményüket elvesztettek fájdalma. „A visszamaradtak — olvassuk tovább Kővárinál — a kastély udvarára gyűltek. Az ágyúkat, tüzérségi szekereket sorba, a fegyvereket gúliba állították, ráakaszták tölténytartóikat, borjúikat [=katonai hátitászkáikat]. A fegyvertelen tömeg most már nem tudta, mihez kezdjen: a CVI. zászlóalj zászlóját szétszaggatá, maga között felosztá. Itt dobokat rontottak, ott szuronyokat, amott puskákat tördeltek; mások a pincében kerestek enyhülést. S kezdődött a rémes éj, mely épen a véremlékü Szt. Bertalan éje volt. A vadászok leültek, lábaik közé vevék tölténytászkáikat s löttek míg egy lötések volt; a főhadiszállás ablakát belövék; egyik dühöngött, a másik szónokolt; végre mint a vihar, mely csendes esőre válik, a vadászpók megzendültek, s méla hangja mellett a forradalom fájdalmasabb dalait éneklék, s kisírták magokat.”²⁰

Késő este az a hír érkezett, hogy a közeli osztrák sereg, az oroszokat megelőzve, hajnalban Zsibón lesz. Erre a megmaradt legénység és a tisztikar nagyobb része a menekülés útját választotta. Kazinczy ekkor már mélyen le volt sújtva. Kővárinak átadta Görgey levelének másolatát, és megkérdezte tőle, nem akar-e elmenekülni. „Ha szabadul — folytatta —, legyen igazságos irántam... Majd ha nem leszek, ne feledje, hogy fia voltam Kazinczy Ferencnek, hogy egy nevet örököltem, melyet atyám hét évi börtönnel szentelt meg nekem...”²¹

Kora reggel azután a vezérkar lóra ült, hogy Dés irányában a fegyvereket átvevő cári sereg elé lovagoljon. Amint kiérték Zsibó határába, szemben velük a fasorok közül fél század lovas tűnt elő. Kazinczyék ezt látva visszatértek, sokan mások pedig, az ismeretleneket osztrák előcsapatnak véelve, elvágattak Nagybánya felé. Kiderült, hogy az említett huszárság gróf Clam-Gallas osztrák tábornok parlamentérek volt a kísérete. Az osztrák követ azért jött, hogy felszólítsa Kazinczyt a Clam-Gallas előtti meghódolásra.

Kazinczy Lajos a kastély termében fogadta a parlamentert. Kijelentette neki, hogy ő fegyverletételi szándékát már közölte az orosz hadvezetőséggel, s így magát orosz hadifogolynak tekinti. Ha őt az osztrák sereg, a nemzetek törvényeit lábba tiporva, megtámadja ebben a védtelen helyzetében, bevárja erőszakos fellépésüket, de elebe nem állhat többé. Közben Makrai alezredes is visszaérkezett az orosz táborból, jelentve, hogy Grotenhjem oroszai is közelednek, és talán egy óra múlva megtörténhet a fegyverletétel. Úgy is lett. Egy ezred ulánus [=dzsidával felszerelt, jellegzetes fémsisakot viselő lovas katona] és egy csapat kozák jött négy ágyú kíséretében.

A magyarok az orosz tisztikart sötéten, némán, ünnepélyesen fogadták. Közlegénye a forradalmiaknak már alig volt, mert inkább szétszéledtek és hazaszökdöstek, mintsem hogy fogságba kerüljenek. A tisztek a nagyterembe gyűlve adták át kardjukat, mellyel addig hazájukat szolgálták. Kővári, aki mindezt leírja, megjegyzi még könyvében: „Hol Bem dicső pályáját kezdé, ott tette le utolsó embere

fegyverét... Hol a Rákóczi forradalom is egy nagy ütközetet veszített; hol a forradalomnak első szikrái fogamzának a kastély ura, Wesselényi Miklós keblében: ott kelle nemcsak az erdélyi, hanem az összes magyar seregek utolsó táborának fegyverét letenni...²²

Kazinczynak néhány nappal előbb még — az erdélyiek csatlakozása után — mintegy 12 ezer ember s 56 ágyú volt a hadereje. Grotenhjelms csapatainak megérkezésekor viszont már — az egykorú orosz tudósítás szerint — „a magyar katonák majdnem mindnyájan elhányták fegyvereiket s hazájokba [= lakóhelyükre] oszlottak szét, csak a törzs- és főtisztek maradtak ott, összesen 100-an, továbbá 56 ágyú, 76 löporosláda s fegyverek“. Nagybányán — az arrafelé menekültektől elhagyva — 5 ágyú, 2 zászló, sok fegyver és 100 mázsa lópor jutott a szövetségesek kezébe.

Az említett orosz tudósítás²³ nyomán Szeremlei még a következő részleteket közli a zsigóói fejtörést megelőző eseményeiről: „Aug. 23-án az egész sereg beleegyezett volna a fejtörésbe. Aug. 24-én a lengyel tisztek (élükön Jordán őrnagy) lázongást idéztek elő a táborban a magyar tisztek ellen. Már megindult a sereg Magyarán felé, midőn Kazinczy a dologról értesülvén, tisztikarával utána indul, s visszavezeti. A lengyelek azonban és Váradi Nagy-Bánya felé folytatták útjukat.“²⁴

A zsigóói haditanácsban — mint láttuk — szemben állt egymással Kazinczy és Várady véleménye. Az utóbbinak azonban aligha lehetett olyan nagy pártja a tanácskozók között, ahogy utólag ő maga és a némileg szintén Kazinczy-ellenes Kövéri állítja.²⁵ Valószínűleg Horváth Mihály megfogalmazása fejezi ki leghívebben az igazságot: „A haditanácsban [...] elágazók valának a tisztikar véleményei. Kazinczy a többséggel a fejtöréstől hajlott; Váradi Gábor, mármárosi nemzetőri törzstiszt, egy résztől támogatva, az ellenkező mellett szónokolt.“²⁶

Talán érdemes lesz idéznem ezek után egy 1849. évi erdélyi naplónak Kazinczy Lajossal kapcsolatos följegyzéseit. Ezeket az angol származású (a királyi családhoz tartozó) Paget János (1808—1892) írta, aki magyar felesége révén költözött Erdélybe, s a kolozsvári Házsongárdi temetőben pihen. Paget János 1848—1849-ben tevékenyen szolgált a szabadságharc ügyét; Bem tábornok szárnysegédeként Nagyszében bevételénél is jelen volt. Naplóját fél évszázaddal ezelőtt Horváth Jenő tette közzé magyar fordításban. Itt csak a tárgyunkhoz tartozó részeket idézem, a bejegyzések napjai szerint, 1849. augusztus 12-étől kezdve:

Aug. 12. „Kazinczy azt írja Kemény Farkasnak, hogy tekintélyes erővel jön Magyarországból Nagybányán keresztül, hogy Naszódot megtámadja. Kemény Farkas csatlakozni akar hozzá és az ellenséget meg akarja támadni Besztercén és [Maros]Vásárhelyen.“

Aug. 15. „Sorsunk eldőlt. Ma bevonulnak az oroszok.“ [Ti. Kolozsvárra.]

Aug. 18. „Kemény István éppen most jött (reggel 6 órakor), lélekzet nélkül, azt mondva, hogy Görgei letette a fejtörést és hogy mindennek vége van. Bem a Bánáthba vonult és döntő vereséget szenvedett [Temesvárnál, aug. 9-én], éppen úgy, mint Vetter, Guyon stb. Kornis Károly érkezett a hírral mint futár. Azt mondja, hogy az országút innen Csucsáig tele van halottakkal. Csapatunk elbocsátották Kemény Farkast és Gál Sándort választották parancsnokukká. Most Dés felé járnak, hogy Kazinczyval egyesüljenek.“

Aug. 19. „Az oroszok elmentek Désre és Kornist magukkal vitték. Ha csapataink leteszik a fejtörést, jó, ha nem, úgy támadni fognak. Bánffyhadat kifosztották. Minket most Urban és néhány osztrák csapat kényekedvére hagytak itt...“

Aug. 20. „[A városban] nincs [...] senki, aki az oroszokat nem tekintené barátoknak és már sokan megismerkedtek a tisztekkel. Tegnap egy Kossuth huszártiszt jött Zsigóról, hol a csapatok, amelyek innen oda mentek, vannak, egy levéllel az orosz tábornok [= Grotenhjelms] részére — valószínűleg hallották, hogy Görgei letette a fejtörést és ugyanazt kínálják fel.“

Aug. 22. „Megint egy rossz nap. Korán reggel megjöttek az osztrák csapatok, nagy számban. Clam-mal [= Clam-Gallas altábornaggal]. Nekem tisztesen rosszszabdal esik látnom ezeket az embereket, mint az oroszokat. [...] Csapatunk, amelyek Désen voltak, Zsigó felé mentek és egyesülni fognak azokkal, akik innen mentek arra.“

Aug. 23. „Valami baj lehet valahol, mert a csapatok [ti. a Kolozsváron levő osztrák csapatok] nagy része ma reggel Zsigó felé vonult. Kazinczy és Gál Sándor ott egyesültek. Azt mondják, fejtörést kértek és kaptak addig, amíg valakit Aradra küldhetnek meg tudni, hogy Görgei valóban letette a fejtörést vagy nem. A csapatok elvonulása innen nem úgy fest, mintha így állna a dolog. Tegnap sürgősen érkezett Clamhoz a cukrászdába, és mikor azt elolvasta, így szólt: »ha ez igaz, úgy rosszul állunk« — és az egész társaság rögtön eltávozott. Este meglehetősen nagy mozgás volt a csapatok között és majdnem mind elmentek.“

Aug. 27. „Szegény pajtásaink Zsibón letették a fegyvert [aug. 25-én], és a tiszteket mind letartóztatták, és azt mondják, Nagyváradra küldik őket.“²⁷

Figyelemre méltó ebben a naplóban, hogy a lakosság egy része a két ellenség közül az oroszokra bizonyos illúzióval tekintett. Az előttük való fegyverletétel kevéssé tűnt sértőnek, mint az Ausztria előtti meghódolás. A katonák között hírek jártak az orosz lovagiasságról, arról, hogy a cár amnesztiát szerez a harcosok számára. Grotenhjelm azonban megmondta az őt fölkereső Makrai alezredesnek: „Ne higgyenek semmi ámitásnak, feltételekről, kedvezményekről nincs szó. Önök osztrák alattvalók maradnak.“²⁸

Érdekes, hogy Kővári munkája, de ennek alapján a Horváth Mihályé is, nem 25-ét, hanem augusztus 26-át jelöli meg a zsbói fegyverletétel napjával. Téves adat.

Augusztus 25-én Kazinczy Zsibóról írásban közli Grotenhjelm orosz tábornokkal, hogy feltétel nélkül letette a fegyvert, és a Görgeyével azonos bánásmódot kér maga és tisztjei számára. Ugyanezen a napon jelenti az osztrák Teutsch őrnagy Clam-Gallas altábornagynak, az erdélyi csapatok főparancsnokának, hogy a „lá-zadó“ Kazinczy tábornok, aki Zsibónál összpontosította hadtestét, letette a fegyvert. Továbbá a következők közli ez a jelentés: „a tárgyalások több napon át tartottak; a lázadók egy részet Nagybányára menekült, de Urban csapatokat küldött üldözésükre; a zsákmányolt ágyúk és kézfegyverek a Wesselényi-kastélyban vannak.“²⁹

Milyen szerepe volt Kazinczy fegyverletételében Görgey augusztus 16-i keltezésű, idézett levelének? Kétségtelen, hogy Kazinczy elhatározásában ennek volt a legnagyobb szerepe. De az is igaz, hogy levelében Görgey, noha valóban felszólítja erre a lépésre az erdélyi hadsereg parancsnokát, egyéni megítélésére bizza a döntést: „Onnek józan ítélőtehetsége felfedezendi a helyes ösvényt, [...] hogy férfias határozottsággal léphessen reá.“ Itt jegyzem meg: Görgey külön Kazinczynak címezve is küldött egy ilyen értelmű levelet azon a napon, de ő nem azt a levelet kapta meg, mivel Munkácsról már korábban eljött, hanem ezt az „erdélyit“.

Érdekes Görgeynek egy hat nappal későbbi levele is, amelyet — ugyancsak Nagyváradról — augusztus 22-én írt Ludvig Jánosnak, aki egy ideig Kossuth kormánybiztosa volt Görgey táborában. E szintén német nyelvű levelében előbb sa-ját fegyverletételt okolja meg: „Így tehát én egyedül álltam [ti. Dembiński és Bem temesvári csatavesztése után] az oroszok és osztrákok között pénz és élelmiszer nélkül, kevés lőszerrel, de számtalan menekülttel, akik több ezer kocsin kö-vették az én hadseregemet, és engem csapataimmal együtt mozgásképtelenné tet-tek.“ Azután — a levél végén — egy mondatban így utal Kazinczyra: „Hogy Ka-zinczy még mit tehet, nem tudom.“³⁰

Sajnos, Kazinczy akkor már nem tehetett mást, mint hogy augusztus 25-én (Világos után tizenkét nappal) ő is letegye a fegyvert ugyancsak az orosz cár csapatai előtt. Ezzel — mint Várady Gábor írja — „az összes magyar hadseregek utolsó tábora is megszűnt lenni“.

Pásztor Emil

JEGYZETEK

1. Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről* II. Pest, 1867. 318. — Gracza György: *Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története* V. Bp., é.n. [1894—1898] 1207.
2. Klapka György levele Kazinczy Ferenchez [= Kazinczy Lajos egyik unokaöccséhez] 1891. jún. 4-én. Lásd Pásztor Emil: *A tizenötödik aradi vértanú. Kazinczy Lajos. Dokumentum-életrajz*. Bp., 1979. 153—155.
3. Steier Lajos: *Haynau és Paskievics* I. Bp., 1925. 78. — Érdekes, hogy a különféle források hol „hadosztály“-nak, hol meg „hadtest“-nek nevezik Kazinczy tartalék seregét.
4. Steier: *I. m.* I. 233. — Kazinczy segítségét maga Bem is kérte Kossuth Lajos kormányzótól, majd Kazinczytól.
5. Várady Gábor: *A zsbói végnapok*. Ország-Világ, 1885. 173.
6. Uo.
7. Uo.
8. „Kazinczy Lajos honvéd-tábornok élete. Írta ő maga aradvári fogságában... Közli Becske Bálint.“ *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. [Sátoraljaújhely], 1906. 25—34., 95—98., 155—160. és 309—320. Ezt a koholt emlékiratot igazában Kazinczy Lajos egyik unokaöccse, Becske Bálint írta a vértanú iránti tiszteletből; saját későbbi bevallása szerint „igaz is van benne, mese is“. — A Kazinczy tábornokságát bizonyító kinevezési okirat (ha volt ilyen) nem maradt fenn.

9. Szeremlei Samu: *I. m.* II. 207.
10. „E leveleiben Kossuth engem tévesen tábornok úrnak címez” — válaszolja egy kérdésre az aradvári kihallgatáskor. (Újabb akták az aradi gyásznapokról. 8 *Órai Újság*, 1929. április 15.)
11. Kővári: „Alig vette át Kazinczy mint tábornok a vezérseget...” (Erdély története 1848—49-ben. Pest, 1861. 275.); Horváth: „[...] egy orosz parlamentair [...] Grotenhjem nevében fegyverletételre szólítá fel a tábornokot” (Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben III. Pest, 1872. 462.) stb.
12. Lehoczky Tivadar: *Beregmegye és a munkácsi vár 1848—49-ben*. Munkács, 1899. 133.
13. Lásd Kővári László: *I. m.* 275—276.
14. Várady Gábor: *A zsbói gyásznapokról*. 8 *Órai Újság*, 1929. október 13. — A német nyelvű eredeti jegyzőkönyv a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban. (Kazinczy Lajos ezredes vizsgálati iratai. Ausserordentliches Kriegsgericht. Arad, 1849.)
15. Várady Gábor: *A zsbói gyásznapok*. Ország-Világ, 1892. 804.
16. Ezek eltűzött adatok. Rüstow hadtörténetíró szerint Erdélyben az osztrákok hadereje 15 ezer, az oroszoké 39 ezer ember volt. (Horváth Mihály: *I. m.* III. 143—146.) Együttes létszámuk mindenestre többszörösen felülmúlta Kazinczy seregének alig 12 ezres létszámát.
17. Várady: *I. m.* 804.
18. Kővári László: *I. m.* 277.
19. Később Aradon Ernst osztrák törzshadbíró megjegyzi Kazinczy elleni vádiratában: „A fegyverletételt a vádlott csak akkor rendeli el, midőn visszatér az a tisztje, akit azért küldött ki, hogy Nagyváradon meggyőződjék arról, vajon igaz-e a fegyverletétel, és ez a tiszt elhozza Paszkevics hercegnek Grotenhjemhez intézett levelét Görgey fegyverletételéről.”
20. Kővári: *I. m.* 277—278.
21. *I. m.* 278.
22. *I. m.* 279.
23. *Bericht über die Kriegs-Operationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Nach Offiziellen Quellen zusammengestellt von H. v. R. kais. russischen Obristen des Generalstabes II.* Berlin, 1851. 102—103.
24. Szeremlei Samu: *I. m.* II. 318—319.
25. Kővári bírálata nyilatkozik meg Kazinczyval és közvetve Görgeyvel szemben, amikor ezt írja Kazinczy Lajosról: „...kimondá, hogy ő, miként mestere, Görgei, a fegyvert letenni elhatározta.” (*I. m.* 277.)
26. Horváth Mihály: *I. m.* III. 462.
27. *A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben. Paget János feljegyzései...* Hadtörténelmi Közlemények, 1928. 488—496.
28. Várady: *I. m.* 804.
29. Kazinczy Lajos levele és Teutsch őrnagy jelentése a budapesti Hadtörténelmi Levéltár 1849. évi anyagában.
30. V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára IV.* Bp., 1965. 338. — A levél utolsó mondata a német eredetiben: „Was Kazinczy noch kann, weiss ich nicht?”

Domokos Péter rajza

